

קדושה וחפצי קדושה

פרופ' שלום רוזנברג
הוגים לפילוסופיה ולמחשבת ישראל, אוניברסיטה העברית, ירושלים

כבודי. פסוק זה הפך ליסוד בתפילה היהודית, ולאחר מכן לאחד מנכסי היסוד בתרבות העולמית. יתכן וראשי תיבות של הכרזת הקדושה מצויים בחתימתו העלומה של קולומבוס.

הקדושה מתארת את הריחוק, עם זאת, כפי שהוגים רבים תיארו זאת, הקדושה מתארת במקורות היהדות את הפריעה של הטרגסנדנטי אל תוך העולם. הביטוי לפריעה זאת היא ההתגלות. כך נולד המושג של המקום הקדוש. במקום הקדוש יש זיכרון ורושם של המאורע בו פגש האדם את מה שמעבר לו. הקדושה במקום מהווה אחת מן היסודות הדתיים של כל הדתות. היהדות הוסיפה לכך את הקדושה בזמן, את ה"מועד", את הזמן בו הפגיש הממשי או הסמלית בין האדם לבין אלוהיו אמורה להתקיים.

דבר זה נכון לגבי העולם החיצוני. הוגים שונים נתנו לקדושה משמעות גם לגבי עולמו הפנימי של האדם. ללא ספק בעקבות קאנט, זיהה ר' שמשון רפאל הירש את רעיון הקדושה עם הטוהרה הפנימית שבלב האדם ממנו סולקו כל המחשבות הרעות. רעיון פילוסופי וחסידי זה הפך למשמעות הפנימית של מושג הקדושה. מושג זה מתקשר אל מסורת פרשנית יהודית קלאסית. הקדושה מתארת את ניצחון האדם על ההדונים והאינסטרנטיות. קדושה קשורה גם עם וויתור מצדו של האדם: "קדש עצמך במותר לך". המשמעות העמוקה ביותר של הנישואין מתוארת על ידי ה'קידושין'. יש קדושה בעצם 'עירתה של הווגיות'.

(ב)
ראינו עד כאן את הקדושה כעדות לכך שהאלוהים מחפש את האדם. בקשת המשמעות המאפיינת את הקדושה מצויה משמעות נוספת. היא הדגשה באופן מופלא בכתביו של הרב יוסף דב סולובייצ'יק. כפי שנראה, לפי גישתו, הקדושה אינה תוצאה של התגלות אלוהית אלא של מעשה אנושי.

כדי להבין את רבדי המציאות, שמעבר לעובדות הניסיון היומיומי, משתמש האדם במילות ערך. המילה ערך, שמקורה בתחום הכלכלה דווקא, משמשת משמעות לכל אדם הרוצה לחרוג מעבר לאינטרסים. 'אמתי', 'טובי' ו'יפה' הן הדוגמאות הבולטות ביותר, והן מאפשרות לנו ליצור תחומי ידע שונים: הפילוסופיה, האתיקה והאמנות. מעבר להן יש מלות ערך אחרות, המצביעות על קיומם של תחומים נוספים, כשהבולטת ביניהם הוא ה'קדושי'. תחומים שלמים תלויים כהררים בשערת המושג, או בעצם במושגי ערך המתערבבים זה בזה.

אין זה מתמיה שכביתר הערכים יותר קל להשתמש במילה, מאשר להגדיר אותה. ואכן, המסורת הפילוסופית הכללית והיהודית הקדישה דיונים רבים להבהרת מושג הקדושה. השקפות שונות פותחו כדי להסביר מושג זה. השקפות אלו מצויות לכאורה בקונפליקט, אם כי מבחינה אחת הן בעצם משלימות זו את זו. יתכן והצעה לעולם הגותי זה יאפשר לנו להבין גם את היצירה האסתטית הקשורה בקדושה.

(א)
התוכן הסמנטי הראשון של המושג קדושה מקשר אותנו אל ה'מעבר', אל מושג הטרגסנדנטי. הקדושה מתארת את האמונה בהקב"ה המצוי מעבר לעולם. המקרא מכיע את עמדתו ההגותית בתחום זה באמצעות צמד מלים, 'קדושה' ו'כבוד'. המושג 'כבוד' איננו מצוין מידה אנושית או יחס בין אדם לחברו. כמו כן, אין הוא מתאר את הערך שאחרים מיחסים למחשבה או למעשה של אדם. הכבוד מייצג את הקרבה האפשרית לקב"ה, המצוי בכל מקום. תורת הכבוד יוצרת מסגרת מושגית ובמקד שלה את הנוכחות האלוהית, בעוד שהקדושה מתארת אכן את ה'מעבר'. יש לפנינו פרדוס, הקב"ה רחוק וקרב גם יחד. פרדוס זה הוא כנראה המשמעות העמוקה של הדברים שהנביא ישעיהו שומע בחוץ. המלאכים מכריזים 'קדוש קדוש קדוש ה' צבאות', אך יחד עם זאת "מלוא כל הארץ

סולובייצ'יק מפרש את אותו דושיח כמתייחס לשאלת הבנת הקדושה: משה עמד ותמה: איך אפשר להוריד את האין-סוף לתוך הסופיות, איך אפשר להשכיח את הטרגסנצנדטיות המוחלטת... בתוך משכן ער וקטן, בתוך עולם ממשי המוגבל על ידי חוקיות המציאות ועקרונות הריאליזם... אם האדם מתגעגע אל האלקים. אם נפשו חולת אהבה. הומה אל דודה וקונה, הרי עליו לחגוג מן חרצובות ישותו הגשמית ולעלות בהר ד' המופשט והטרגסנצנדטני. כי איך יקום האדם הפיסיוולוגי-ביולוגי במקום קדשו? וכאן נהפכת אמת המידה. ואנו מורידים את כבוד א-ל אל העולם התחתון.

זוהי הבנה חדשה של סוד הצמצום. זהו צמצום של "האין-סופיות בסופיות, הטרגסנצנדטיות בממשיות, האצילות במוחשיות". המושג הקבלי 'צמצום' מתאר עתה מהפכה במושגי הקדושה. אלקים מצפה לפעילות האנושית.

ואכן, האדם הוא הכותב את ספר התורה, האובייקט הקדוש בהיא הידיעה. דבר זה נכון במידה רבה גם לגבי קדושת המקום ולקדושת הזמן. מסיבה זאת אנו אומרים "מקדש ישראל והזמנים". האדם הוא המקדש אף את הזמן. המועדים נקבעים על ידי החלטות האדם. בית הדין קובע את הלכות. אך אפילו לגבי השבת, האדם נהפך לכלי כידיו של הקב"ה המקדש את השבת. שוב אמירתו ומעשי ידיו של האדם חשובים. הביטויים הבולטים ביותר של עשייה זאת הם ללא ספק הקידוש וההבדלה.

המסורת היהודית רואה אכן ב'קדושה' ביטוי נוסף לדיאלוג שבין הקב"ה והאדם. האדם יוצר בפיו ובידיו את הקדושה. והקב"ה עונה לו כשהוא מקדש אותו ואת פעולתו מלמעלה.

(ג)
רוצה אני לסיים את דברי בתובנה שקיבלתי מגדול מורי ורבותי, אדם מסתורי ונעלם אותו הכרנו כפרופ' שושני. היא מתייחסת להבדל שבין תשמישי מצווה ותשמישי קדושה. כדי להסביר הבדל זה אתייחס קודם לדבריו של ישעיהו לייבוביץ' בנושא. דרכו של ישעיהו לייבוביץ' קרובה לזו של הרב סולובייצ'יק. אלא שהוא הביא אותה עד לסוף השלכותיה. לייבוביץ' רצה לשלול את הקדושה כקטגוריה נפרדת. הוא ראה בה רק קטגוריה משנית, המאפיינת את המצע לעשיית מצוות. וכך מסכם לייבוביץ' את גישתו: "לא ניתנו המצוות לארץ ולהר משום שהללו

במסה הקלאסית 'איש ההלכה', מתאר הרייך סולובייצ'יק את המיוחד שבגישה היהודית אל הקדושה: "האידיאה של הקדושה אינה מסמלת, בהשקפת עולמה של כנסת ישראל, את הטרגסנצנדטיות הכי מובדלת והכי מופרשת מן המציאות. כמו כן אינה מסמנת את ההתגשמות המלאה של האידיאל המוסרי של הטוב העליון". במשפטים קצרים אלה, דוחה הרייך סולובייצ'יק את שני ההסברים למושג הקדושה, כפי שתארו אותם למעלה. המושג הראשון פותח על ידי החוקר הגרמני רודולף אוטו בספר שהפך קלאסי. המושג השני, שמצאנו בכתביו של ר' שמשון רפאל הירש, פותח על ידי עמנואל קאנט. הרב סולובייצ'יק אינו כופר בהם, אולם הוא מסביר במסה זו, שאין אנו יכולים להכניס את מושג ההלכה היהודית בתוך הסד של ההגדרה הכללית של הדת. מושג הקדושה של ההלכה היהודית אינו קשור עם המעבר ולא עם המוות, אלא בא לידי ביטוי בתחום אחר. לפי הרייך סולובייצ'יק הקדושה יוצרת השתקפות השמימי בארץ, אך השתקפות זאת נעשית על ידי פעולתו של האדם:

"קדושה לפי תפיסת ההלכה מסמנת השתקפות הטרגסנצנדטיות הכי סתומה וחתומה, בעולמנו הממשי, 'ידידת' האלקים, דלית מחשבה תפיסא ביה, אל הר סיני, הרכנת העולם הנעלם והנסתר על גבי המציאות. אין הקדושה קורצת לנו עין ככוכב מסתורי המתנווץ בשפירי תכלת רחוקים ובדילים, אלא משתקפת היא בחיינו הממשיים... אין האדם מתקדש לא על ידי התדבקות מיטפיסית עם הנעלם, לא על ידי התלכדות מסתורית עם האינסופי. ולא על ידי האכסטיה החובקת ורועות עולם, אלא על ידי חיו הגופניים, על ידי פעולותיו הבהמיות ועל ידי מעשה גישו ההלכה בעולם המוחשי. "דבר אל כל עדת בני ישראל ואמרת אליהם קדושים תהיו והתקדשתם והייתם קדושים כי אני ה' אלהיכם ושמרתם את חקותי ועשיתם אותם אני ה' מקדשכם וגו' איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמרו וגו' את אשת איש וגו' והבדלתם בין הבהמה הטהורה לטמאה ובין העוף הטמא לטהור וגו' והייתם לי קדושים כי קדוש אני ה' וגו'". קדושה מייגעת חיים מסודרים וקבועים על פי ההלכה....

הקדושה אינה מתארת לפי זה, את פריצת הטרגסנצנדטיות אלא את פעולת האדם שמעשיו הופכים מקור לקדושה. לא את אלקים המחפש את האדם אלא את האדם המחפש את אלקים. הדוגמה הקלאסית לעובדה זאת אינה במקום הקדוש אלא בבניין שהאדם בונה, במשכן או במקדש. חיו"ל מתארים דושיח פילוסופי בין משה לקב"ה. הרייך

"קדושים" אלא "קדושתם" באה מן המצוות. דבר זה נכון, אלא שיש היבט נוסף שלא בא לידי ביטוי בהשקפה זאת. המסורת היהודית מכירה שני מיני אובייקטים: תשמישי מצווה ותשמישי קדושה. וכך קוראים אנו בתלמוד (מגילה כו, ב): "תשמישי קדושה נגנזו ותשמישי מצווה נדחקו". תשמישי מצווה הם אותם האובייקטים שכמו הלולב והאתרוג משמשים למצווה מסוימת, אך אחרי השימוש בהם הם מאבדים את משמעותם המיוחדת. לא כך תשמישי קדושה. ידעו של ספר תורה, למשל, ממשיכות לשאת אפי מיוחד אף אחרי שספר התורה נפסל. עלינו לקבור אותן, אך עלינו לכבד גם התיק של ספר התורה, שהוא 'תשמישי קדושה'.

וכך קוראים אנו במשנה תורה לרמב"ם (הלכות ספר תורה י, ב-ד):

ספר תורה הכשר, נוהגין בו קדושה יתרה, וכבוד גדול...

ספר תורה שבלה, או שנפסל, נותניו אותו ככלי חרס, וקוברין אותו אצל חלמיד חכמים - וזו היא גזירתו. מטפחות ספרים שבלו, עושין אותן תכריכין למת מצוה - וזו היא גזירתו.

תיק שהוכן לספר תורה, והונח בו; וכן המטפחות, והארון, והמגדל שמניחין בו ספר תורה, אף על פי שהספר בתוך התיק; וכן הכיסא שהוכן להניח עליו ספר תורה, והונח עליו ספר תורה, הכול תשמישי קדושה הן, ואסור לזרוק; אלא כשיבולו או כשיישרבו, נגנזו. אבל הבימות שעומד עליהן אחוז ספר תורה, והלחות שכותבין בהן לתניוק להתלמד - אין בהן קדושה. וכן רימוני כסף וזהב וכיוצא בהן, שעושין לספר תורה לנואי, תשמישי קדושה הן; ואסור להוציאן לחול, אלא אם כן מכר אותן לקנות בדמיהן ספר תורה, או חומש.

עתה יכולים אנו להבין את המשמעות ההלכתית האופרטיבית, של המושג 'קדושה'. היא מתייחסת לאותם הדברים שאינם רק פונקציונליים, אלא שכמו האדם, אינם אמעני בלבד, אלא מקבלים ערך עצמי. מן הראוי לעיין שאחד מספרי היסוד של ההגות היהודית בימי הביניים השווה את היחס לגופו של מת, ליחס אל תשמישי קדושה. וכך כותב ר' יוסף אלבו בספר העקרים (מאמר רביעי פרק לה): "ואמרו תשמישי קדושה נגנזו... וכן עיין הדרך נאמר שהגוף שהיה משכן לנפש..." בדברים אלה מבוטא יחס כבוד משולש, לאדם, לספר וליצירת האמנות שבקדושה. היחס לספר בא לידי ביטוי בייסוד הגניזה. היהודים לא זרקו ספר קדוש, הם גנזו אותו. ואכן הגניזה שבקהיר ששלמה שכטר חקר בסוף המאה שעברה, ששמרה על מאות אלפי טקסטים כתובים, פרגמנטים שמאפשרים לנו לשחזר את התרבות והצייליזציה היהודית שהלכה

לאיבוד. כבחזון העצמות היבשות של הנביא יחזקאל, מבית קברות הגדול הזה שבגניזה, קמו לתחייה הספרים ואתם גם זיכרון כותביהם.

המימד השלישי של הקדושה מבאי אותנו אל "תשמישי קדושה". כפי שראינו ההלכה דייקה במושג "תשמישי קדושה". המסורת העממית הרחיבה אותם. את היחס הזה ביטאו הדורות על ידי המחווה האסתטית. הם ביטאו את ההתייחסות לאותם האובייקטים שבגלל משמעותם הדתית תופסים בחיינו משהו יותר מאשר תפקיד אינסטרומנטלי בלבד. נרות חנוכה הם סמל ומצווה, אך אין לנו רשות להשתמש בהם "כי קודש הם". ההלכה קבעה גם לאותם אובייקטים מצוות גניזה. המסורת היהודית לקחה משהו מן הקדושה הדתית, והעניקה אותו למשהו מיצירתו הפלאסטית של האדם. מתוך כך היא דרשה גניזה לעץ ולמתכת שהיתה קשורה עם הקדושה, ויצרה מעין בית קברות למעשה ידיו של האדם. ציניקים רבים רואים בכל מוויאו מעין בית קברות של חפצי אמנות. המסורת היהודית ראתה בהקמתו של בית קברות, אקט של כבוד. לא ידעו הקוברים שאת המתים ניתן להחיות: "קדושה מכיאה לידי רוח הקודש, רוח הקודש מכיאה לידי תחיית המתים" (בבלי עבודה זרה כ ע"ב) יש בכל תערוכה מעין תחייה מתוך הגניזה. זה וודאי נכון לגבי תערוכה של תשמישי קדושה של עם שנידון למוות והוספד כמת פעמים כה רבות.